
УДК 595.7

Я. І. Капелюх

З ІСТОРІЇ ЕНТОМОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕДОБОРИ»*Ключові слова:* ентомокомплекс, товтри, Медобори, заповідник.

Товтрове пасмо – надзвичайно цікаве геолого-морфологічне утворення в рельєфі Волино-Поділля. Історично – це підводний риф, сформований у прибережній зоні давнього Сарматського моря 15-18 млн. років тому. Орографічно, у сучасному рельєфі, воно чітко виражене на поверхні Поділля у вигляді вузького (шириною 3-5 км) дугоподібного ланцюга невисоких горбів загальною довжиною 280 км.

Найбільш чітко Товтрове пасмо виражене в серединній його частині (від м. Скалат Тернопільської області до м. Кам'янець-Подільського на Хмельниччині, де абсолютні висоти зростають до 413 м н.р.м. (г. Бохит) і більше. Із західної сторони воно набуває вигляду невисоких гір. Саме тут, на відтинку приблизно 40 км (від с. Городниця Підволочиського району до с. Личківці Гусятинського району на Тернопільщині), заходиться територія природного заповідника "Медобори".

Історично пасмо вкрите лісовими, степовими, лучно-степовими та лучними угрупованнями, що перемежуються в залежності від умов їх формування, часто утворюючи складні формації. Знаходячись у басейні ріки Збруч, Товтрове пасмо історично відіграє роль одного з головних шляхів міграції понтійських видів ентомофауни [9, 12] з басейну Дністра в північному напрямку у Центральну, Східну та Західну Європу. Для багатьох видів комах старі природні лісові насадження в найбільш збереженому відтинку Товтр – Медоборах є рефугіумом, де вони збереглися і по нинішній день. Прикладом цьому є знайдений В. Різуном *Abaa schueppeli* Palliard, 1825 в старих букових лісах поблизу с. Іванківці та реліктовий *Aphodius scrutator* (Herbst, 1789), відмічений В. Мартиновим у колекції заповідника, знайдений в околицях с. Вікна [11, 12].

Результати досліджень

Ентомологічні дослідження Медоборів розпочалися в першій половині XIX ст. Адміністративно територія Західного Поділля знаходилася в цей час у складі Польщі. Тому, саме польським ентомологам належать піонерні дослідження комах цієї території. Їхнє зацікавлення було викликано декількома причинами – територіальним підпорядкуванням, оскільки Медобори були на східній границі держави і підлягали дослідженню фізіографічною комісією Краківського наукового товариства та наявністю великих площ природних угруповань в тому числі й вікових лісостанів. Тому, сюди були направлені науковці для фізіографічних досліджень (в т.ч. фауністичних), діяльність яких поширювалася і на Медобори. Перші їх звіти були

опубліковані вже в першому томі "Sprawozdań Komisji Fiziograficznej" (Wierzejski, 1867) у вигляді зоогеографічних описів з переліком виявлених представників фауни [21].

На цей час припадає поява друкованих праць присвячених ентомофауні цієї території, першою з яких є робота А. Анджейовського (Andrzejowski, 1823) "Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrózach pomiędzy Bohem i Dniestrem od Zbruczu aż do Morza Czarnego", де наводяться дані про знахідки 252 видів комах на відтинку від Збруча до м. Ямполь.

Докладнішу інформацію про комах цієї території подано у публікації М. Новицького [19], де з території сучасного заповідника та найближчих його околиць (Гримайлів, Вікно, Буцики) наведено 124 види комах та М. Рибінського (Rybiński, 1903) [20].

В чотирьох публікаціях М. Ломницький (Łomnicki, 1866, 1870, 1875, 1886) підтвердив наявність у Медоборах наведених до 1879 р. видів жуків [17, 18]. З передвоєнних років інформацію про комах Поділля (в т.ч. Медоборів) можна знайти у 32 публікаціях польських дослідників, в яких наведені дані про 486 видів з 51 родини. До цього періоду можна віднести і публікації В. Лазорка [1], де зроблено аналіз ентомофауни передвоєнного періоду.

Окремо потрібно зупинитись на дослідженнях території Поділля Стефаном Стобецьким (Stefan Stobiecki, 1859-1944), який, як працівник Фізіографічної комісії ПАН збирав і опрацьовував тут свою колекцію протягом майже 60 років. За цей час він здійснив багато подорожей в різні частини Поділля скрупульозно документуючи їх в рукописних "Zapiskach entomologicznych" починаючи з 1878 року (3031 запис щодо подорожей з 1878 по 1942 рр.). Його колекція налічує близько 30 тис. екземплярів, з яких 4 тисячі є правильно визначені (колекція зберігається в Інституті систематики і еволюції тварин ПАН в Кракові). Ця колекція є найбільшим, збереженим в цілості, зібранням жуків з території Галичини і є надзвичайно цінною в науковому плані. Приблизно 3% екземплярів її зібрані на сучасній території заповідника і найближчих його околицях [16].

У післявоєнний період, аж до початку 90 років ХХ ст., ентомологічних досліджень на цій території не проводилось. Поновлені вони були після утворення у 1990 році природного заповідника "Медобори". Однією з перших ентомологічних експедицій на територію заповідника був виїзд ентомологів Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів) (ДПМ) що відбувся у травні 1990 р. Ініціаторами продовження передвоєнних ентомофауністичних досліджень, переважно жуків, були ентомологи Інституту екології і систематики тварин ПАН у Кракові, які в період з 1993 по 1996 роки провели чотири експедиції (23-27.05.1994 р., 3-9.06.1995 р., 12-18.06.1995 р., 22-24.06.1996 р.) спільно з ентомологами ДПМ. Одним із організаторів і безпосереднім учасником виїздів був професор А. Шептицький, якому належить також ідея співпраці між заповідником "Медобори" та Ойцовським парком народним (Польща), яка продовжується і по цей час, сприяючи вивченню окремих груп комах. За час досліджень було виявлено представників 951 виду жуків, 313 з яких раніше не наводились в друкованих джерелах з цієї території. За результатами опрацювання матеріалів, зібраних під час експедицій, видано статтю М. Мазура та А. Куськи де наведено 263 види, з яких вперше вказано 6 [15].

Остаточні підсумки проведених експедицій подано у праці Д. Кубіша, М. Мазура, Є. Павловського [16]. В роботі наведено дані про 1971 вид жуків, які належать до 79 родин. У ній подано всі відомі знахідки твердокрилих з цієї території дослідників, які до цього часу працювали на території та в найближчих околицях заповідника відомих за друкованими джерелами та колекціями Інституту екології та систематики тварин ПАН (м. Краків) з часу початку досліджень [16].

Тоді ж активізувалась дослідницька робота на цій території і вітчизняних ентомологів. У 1995 році у заповіднику працювала експедиція працівників Інституту зоології ім. Шмальгаузена НАН України, в результаті якої проведено: вивчення Горихотворок (*Hymenoptera* *Cynipidae*) Я. А. Дем'янчук (у біотопах заповідника виявлено 14 видів з 9 родів); вивчення комах-ентомофагів В. Г. Толканіц, С. В. Коновою, А. В. Синявською в результаті чого виявлено 81 вид з 3-ох родин 15-ти підродин [2].

Як вже згадано вище, з 1990 року розпочато плідну співпрацю з ентомологами Природознавчого музею НАН України (м. Львів). У 1996 році у заповіднику проведено дослідження фауни *Vulpesidae* і *Byrrhidae* Т. П. Яницьким. У результаті в ценозах заповідника виявлено 5 видів з 2 підродин цих твердокрилих [3]. Ногохвістки вивчав к.б.н. Капрусь І., яким відмічено перебування на території 106 видів з 16 родів, ним же визначено ногохвісток з печери "Перлина", зібраних В. Б. Різуном, де було виявлено ще 13 видів з 6 родів [4].

З 1997 року розпочато збір комах та формування ентомологічної колекції у заповіднику автором. Нав'язано також співпрацю з основними науковими установами по вивченню комах в Україні, в результаті чого тут проведено дослідження низки груп ентомофауни.

Протягом 1998-2004 р.р. В. Б. Різуном у співпраці з автором було проведено ґрунтовні дослідження видового складу та структури угруповань жуків-турунів (*Coleoptera*, *Sarabidae*) у наземних ценозах на всій території заповідника. В результаті цієї роботи охоплено дослідженнями 13 пробних площ і проведено 19 річних зборів наземної мезофауни. Загалом за період досліджень зібрано 11915 екземплярів і визначено 149 видів жуків-турунів. Разом за час досліджень усіма методами (маршрутним та ґрунтовими і лічковими ентомопастками) встановлено наявність у заповіднику 199 видів турунів [11].

У 2000-2008 роках вивчення комах підроду стебельцечеревцеві (*Aprocrita*) проведені працівником Державного природознавчого музею НАН України (м. Львів) І. Б. Коновалою в результаті було встановлено наявність тут 23 видів джмелів [6].

У 2001 році дослідження лускокрилих (*Lepidoptera*) проведені Ю. В. Канарським (Інститут екології Карпат НАН України) (м. Львів), який підтвердив наявність у біоценозах заповідника 62 видів денних лускокрилих [7].

У 2002 році вивчення жуків-златок було продовжено Т. П. Яницьким яких у заповіднику виявлено 9 видів. На кінець 2007 року кількість виявлених у заповіднику златок становила 38 видів.

У 2003 році вивчення фауни попелиць заповідника проводив доцент Ужгородського національного університету В. О. Чумак. За результатами його досліджень у фауні попелиць відмічено 63 види [12].

У 2004 році вивчення жуків-довгоносиків (*Coleoptera*, *Curculionidae*) розпочато В. Ю. Назаренком, жуків-хижаків (*Coleoptera*, *Staphylinidae*) А. А. Петренком

(Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, м. Київ). В результаті їх досліджень виявлено 72 види з 45-ти родів 6-ти родин жуків-довгоносіків [9] та 192 види, 70-ти родів, 10-ти родин жуків-стафілін [9].

У 2004-2006 роках відбулися дві експедиції ентомологів Донецького національного університету, в результаті яких у заповіднику проведено вивчення: В. В. Мартиновим фауни пластинчастовусих жуків (Coleoptera, Scarabaeidae) – 67 видів з 5-ти родин; О. В. Мартиновим – фауни бабок (Odonata) – 25 видів з 7-ми родин; Т. В. Нікуліною – фауни жуків-короїдів (Coleoptera, Scolitidae) – 23 види з 14-ти родин [8, 10, 12].

У 2005 р. фауну мух-джурчалок (Diptera, Syrphidae) вивчала А. В. Ліщук з Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, в результаті роботи виявлено 19 видів сирфід.

У 2005 році в складі комплексної експедиції Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна дослідження комах на території заповідника провели: лускокрилих (Lepidoptera) – Ю. О. Гугля, яка виявила тут наявність 46 видів метеликів; напівтвердокрилих (Hemiptera) та жуків (Coleoptera) – О. М. Дрогваленко, яким виявлено 20 видів клопів та 129 видів твердокрилих [8].

З 2008 року ентомологами Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України розпочато дослідження попелиць, прямокрилих та жуків-листоїдів. У результаті проведеної роботи на даний час встановлено наявність у ценозах заповідника: В. В. Журавльовим – 177 видів, 67 родів попелиць (Homoptera, Aphidoidea); Т. І. Пушкарем – 14 видів з 7-ми родів прямокрилих (Orthoptera); К. С. Надєїним – 16 видів листоїдів (Coleoptera, Chrysomelidae) [10].

У 2010 – 2012 р.р. – дослідження жуків-вусачів (Coleoptera, Cerambycidae) проводив А. М. Заморока (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка). В результаті досліджень та опрацювання вусачів з колекції заповідника підтверджено перебування тут 52 видів [11].

Висновки

У результаті багаторічної роботи ентомологів на території заповідника та найближчих його околиць виявлено 3247 видів комах. Однак, це тільки початок роботи з інвентаризації ентомофауни. В колекції заповідника зібрано більше 8 тис. екземплярів комах, значна частина яких потребує визначення.

Подяка

Автор висловлює щирю вдячність названим вище науковцям за співпрацю та надану допомогу у визначенні та впорядкуванні окремих груп безхребетних у колекції заповідника та сподівається на співпрацю з ентомологами інших напрямів для подальшого опрацювання колекційних зборів, що дасть можливість доповнити та впорядкувати фауністичні списки комах, зібраних на даний час у біотопах заповідника.

1. Лазорко В. Матеріяли до систематики і фавністики жуків України. – Ванкувер: Наук. тов-во ім. Шевченка, 1963. – 200 с.
2. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 1995, – Книга 3. – С.141-154.
3. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 1996, – Книга 4. – С.152-157.
4. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 1997,- Книга 5.- С.121.
5. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 1998, – Книга 6. – С.145.
6. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2000,- Книга 8. - С.137
7. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2001, – Книга 9. – С.138-140.
8. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2005, – Книга 13. – Т.1. – С.357-369.
9. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2007, – Книга 15, – С.312-354.
10. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2008,- Книга 16, - С. 319-361.
11. Літопис природи. Природний заповідник "Медобори"/ Гримайлів, 2011, – Книга 19, – С.326-344.
12. Мартинов В., Капелюх Я. Пластинчастовусі жуки (Coleoptera, Scarabaeoidea) природного заповідника "Медобори" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Біологія. – 2005. – Вип. 17. – С.123-126.
13. Різун В., Капелюх Я. Фауна жуків-турунів (Coleoptera, Carabidae) природного заповідника "Медобори" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Біологія. – 2005. – Вип. 17. – С.136-143.
14. Чумак В. О., Капелюх Я. І., Чумак М. В. Різноманіття попелиць (Homoptera, Aphidoptera) природного заповідника "Медобори" // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Біологія. – 2006. – Вип. 19. – С.261-266.
15. Mazur M., Kuśka A. Chrzęszcze Miodoborów (Zachodnia Ukraina). I. Ryjkowce (Coleoptera: Attelabidae, Apionidae, Curculionidae) – wyniki ekspedycji w latach 1993-1994 // Polskie Pismo Entomologiczne – 1994. – 63. – S. 277-310.
16. Kubisz D., Mazur M., Pawłowski J. Chrzęszcze Miodoborow (Zachodnia Ukraina). Czesc II. Aktualni stan poznania (Insecta: Coleoptera) // Studia ośrodka Dokumentacji Fizjograficznej. – 1998-1999. – XXV. – S.217-294.
17. Łomnicki M. Zapiski z wycieczki podolskiej odbytej w roku 1869 pomiędzy Seretem, Zbruczem a Dniestrem // Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej. – Kraków, 1870. – 4. – S.41-85.
18. Łomnicki M. Sprawozdanie z wycieczki zoologicznej odbytej na Podolu w r. 1876 pomiędzy Seretem, Zbruczem a Dniestrem // Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej. – Kraków, 1877. – 11. – S.128-151.
19. Nowicki M. Przyczynek do owadniczej fauny Galicyi. – Kraków, 1864. – S. 3-12.
20. Rybiński M. Wykaz chrząszczów zebranych na Podolu galicyjskiem przy szlaku kolejowym Złoczów-Podwołoczyska w latach 1884-1890 // Sprawozdanie komisji fizjograficznej. – Kraków, 1903. – 37. – S.57-175.
21. Wierzejski A. Zapiski z wycieczki podolskiej // Sprawozdanie Komisji Fizjograficznej. – 1867. – 1. – S.165-179.

Природний заповідник "Медобори", вул. Міцкевича, 21, смт. Гримайлів, Гусятинський р-н, Тернопільська обл., 48210, e-mail: medobory@gus.tr.ukrtel.net

Я. И. Капэлюх

Из истории энтомологических исследований на территории природного заповедника «Медоборь»

В статье проанализировано этапы энтомологических исследований на территории природного заповедника «Медоборь» и его ближайших окрестностях с начала их проведения, с середины XIX ст., до наших дней, подведены их итоги. Выделены два наиболее результативные периоды исследований: первый – с середины XIX ст. до 1939 г.; второй – с 1990 г. по сегодня.

Ключевые слова: *энтомокомплекс, толтры, Медоборы, заповедник*

J. I. Kapeliukh

From the history of entomological studies on the territory of the Medobory Natural Reserve

This article provides an analysis of stages of entomological studies both on the territory of the Medobory natural reserve and in its close vicinity starting from the beginning in the middle XIX c. and up to the present-day. The respective results have been summarized. Two of the most fruitful periods of the studies have been identified, the first one falls within the middle XIX c. and 1939, and the second one refers to the work which has been carried out since 1990 and corresponds with the present functioning of the Medobory natural reserve.

Key words: *entomokompleks, Tovtry, Medobory, reserve*